

**ІСТОРИЯ ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНИХ ТИПІВ
ВІДПРИКМЕТНИКОВИХ НАЗВ МІСЦЕВОСТЕЙ
У НОВІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (КІН. XVII – ПОЧ. XXI СТ.)**

Локативні найменування становлять у новій українській мові кін. XVII – поч. XXI ст. цілісну систему, у якій кожний дериваційний засіб виконує визначену йому функцію і надає похідним лише їм притаманної семантики. Питання словотворення назв місцевостей у сучасній українській мові вивчали К. Городенська, В. Горпинич, Є. Карпіловська, Н. Клименко, І. Ковалик, В. Олексенко, О. Пінчук та інші мовознавці. Розвиток функцій дериваційних формантів, за допомогою яких утворено найменування місцин, фіксують діахронічні дослідження С. Бевзенка, П. Білоусенка, О. Меркулової, В. Німчука, Л. Стовбур. Українська лінгвістика накопичила вагомий матеріал зі словотвору іменників-локативів, однак динаміка лексико-словотвірних типів деад'єктивів на позначення місцевостей у новій українській мові кін. XVII – поч. XXI ст. не була об'єктом спеціального вивчення. Це зумовлює актуальність і мету статті.

Назви місцевостей у межах словотвірної категорії *n. loci* представлені переважно суфіксальними похідними із формантами **-Ø**, **-ик**, **-ник**, **-ищ(е)**, **-иськ(о)**, **-к(а)**, **-ин(а)** та ін. Деад'єктиви мають загальне дериваційне значення "відкритий простір, місцевість, територія з певними ознаками, характеристиками, названими мотивувальним словом".

1. Локативи, утворені за допомогою нульової суфіксації, формують ще в праслов'янській мові лексико-словотвірний тип найменувань простору чи його частини за певною ознакою і в незначній кількості продовжують використовуватися в пам'ятках кін. XVII ст., напр.: *пуща* (1659 ТимчМат II 259, Гр III 503) від *пустий* (ЕСУМ IV 646); *поросль* (1697 ТимчМат II 249, СУМ VII 283) "молодий ліс, сад, який складається з дерев однієї породи" (*порослий*); *гуща* (XVII Тимч 634, СУМ II 201, Арк I 115), *гущ* (ГалЛем 406, Гр I 344)

"густий ліс" (*густий*). Окремі деривати цього лексико-словотвірного типу фіксують пам'ятки XVIII ст., напр.: *роздоль* (1717 ТимчМат II 265) "рівне місце", пор. *роздол* (Гр IV 43), *роздола* (Он II 184) "низинне місце на рівнині" (*роздольний*); *розлогъ* (1717 ТимчМат II 281, УмСп 829) "відкритий простір" (*розлогий*); *суша* (сер. XVIII УЛ-18 106, Геол 160). Кілька похідних трапляється в обстежених джерелах XIX ст.: *безмір* (Ж 19, СУМ I 134) "неозорі простори, безмежжя" від *безмірний*, утім, можливе й конфіксальне походження цього іменника [2, с. 145]; *далеч* (УмСп 189, СУМ II 208) від *далекий*, пор. *даль* (Гр I 357, СУМ III 209) "простір, що видніється вдалині"; *тал* (УмСп 610, Геол 161) "проталина" (*талий*). У XX ст. цей лексико-словотвірний тип поповнюється новотворами не дуже інтенсивно: *віддаль* (Гр I 210, СУМ I 578) "простір, який відділяє один предмет від іншого" (*віддалений*); *безкрай* (СУМ I 132); *вись* (507) "простір на великій відстані від землі" (*високий*).

2. Найменування місцевостей на **-ик** за ознаками, названими мотивувальною основою, фіксують обстежені джерела XX ст., напр.: *хрещатик* (Гр IV 414) "перехрестя"; *цілик* (Гр IV 432, СУМ XI 230) розм., заст. "цілина; великий сніговий замет"; *талик* (СУМ X 27) "ділянка талої землі в зоні вічної мерзлоти" (*талий*); *торфовик* (210), *торф'яник* (1923 Геол 162, СУМ X 211) рідко "поклади торфу, торфове болото" (*торфовий*, *торф'яний*); *тупик* (СУМ X 321) "вулиця, провулок, що не мають наскрізного проходу"; *паленек* (ГуцГов 143), *спаленек* (175) "випалене або вигоріле місце в лісі".

3. За допомогою суфікса **-ник** утворилися найменування розлогого простору, ділянок землі різного призначення в сучасній українській мові XIX – поч. XXI ст., напр.: *молодник* (УмСп 417, Гр II 442, Саб 162) "молодий сад, ліс"; *сушник* (УмСп 1002, Гр IV 234) "суха частина лісу"; *пішник* (Гр III 190, ГуцГовМат 141) "стежка для пішоходів" (*піший*); *цілник* (Гр IV 432) "незаймана земля"; *ялівник* (СУМ XI 643) "ялівцевий ліс" (з відтинанням *-ець*); *гусник* (Он I 201) "чагарник" від *густий* (*густник* > *гусник*) тощо.

4. Назви ділянок простору за характерними ознаками на **-ищ(е)** трапляються вже наприкінці XVII ст., проте не набувають значного поширення:

врочище (1670 Тимч 329, СУМ Х 483, Арк І 77), *урочище* (1680 УЛ-17 177, СУМ Х 483), *орочище* (Арк ІІ 15) "ділянка, яка виділяється серед навколишньої місцевості природними ознаками (ліс серед поля, луг, болото серед лісу)" від давньоруського *урочъныи* "певний, призначений"; *солонище* (УмСп 456) "родовище солі", пор. *солонище* (Гр ІV 167, СУМ ІХ 451) "ділянка ґрунту із джерелом солоної води"; *кам'янище* (Гр ІІ 214) "каменоломня"; *паленище* (СУМ VI 24), *спаланище* (ГуцГов 175) від *палений, спалений*; *пустище* (СУМ VII 400) "незаселена, необроблена ділянка землі, що заросла травною, кущами" (*пустий*); *торф'янище* (Х 211).

5. Назви полів, ділянок землі, на яких ростуть або росли дерева, куші чи сільськогосподарські культури, утворені за допомогою суфікса **-иськ(о)**, трапляються в обстежених джерелах української мови ХІХ ст., напр.: *бобовиско* (Ж 35, Шило 55) "місце, де росла картопля" (*бобовий*); *грибовиско* (Ж 159), *грибовисько* (Арк І 109), *грибниско* (І 108) "місце, де росте багато білих грибів" (*грибний, грибовий*); *житнисько* (Ж 123, СУМ ІІ 533), *жетниско* (Корзонюк 115), *житниско* (Бук 116) "поле, на якому росло жито".

Переважно в діалектах української мови ХХ – поч. ХХІ ст. аналізований лексико-словотвірний тип набуває значного розвитку (понад 30 дериватів): *просянисько* (Пок 53), *просвиско* (Корзонюк 193), *прісвиско* (Арк ІІ 93, Шило 217), *приснисько* (Арк ІІ 89), *просовисько* (95), *просвиску* (Шило 218), *прісниско* (217), *просєниско* (218), *просєниску* (218), *просяниско* (218), *прусєниско* (218), *прусінниску* (218) "місце, де росло просо"; *пшеничнисько* (Пок 53), *пшинечниско* (Корзонюк 205), *пшенишинисько* (Арк ІІ 109) "поле з-під пшениці" (*пшеничний*); *ячнисько* (Пок 53), *ячниско* (Корзонюк 267), *єчнисько* (Арк І 151) "поле з-під ячменю" (*ячний*); *бурачнисько* (Арк І 38), *бурачинисько* (38), *борачниско* (Шило 56), *бурачниско* (62), *барачаниско* (49), *бурачаниско* (62), *бурачєниско* (62), *бурачиниско* (62), *бурачівиско* (62) "місце, де росли буряки" (*бурячний, бурячний, буряковий*); *дубовисько* (Арк І 146) "місце, де ростуть дуби"; *колопниско* (237), *конопниско* (Шило 147) "місце, де росли коноплі"; *виджниско* (72), *виджиниско* (71) "поле, де росла вика (*виджа*)" та ін. Утім, деривати цього лексико-

словотвірного типу слід розглядати як подвійно мотивовані, тобто такі, що можуть утворюватися і від іменників за допомогою похідних формантів.

6. Найменування місцевостей, відкритого простору на **-ак** використовуються переважно в сучасній українській мові, проте трапляються й утворення, задокументовані пам'ятками кін. XVII ст.: *гущакъ* (XVII Тимч 634), *гущак* (Лис 62) "хаші, густий ліс", пор. *гущак* (Гр I 344, СУМ II 201, Он I 202) "густий чагарник". У XVIII ст. новотворів, за нашими спостереженнями, не зафіксовано. Протягом XIX ст. кількість дериватів із такою семантикою залишається незначною: *вешняк* (УмСп 210) "літня дорога" (*вешній*); *кругляк* (УмСп 718, Бук 236) "кругла галявина", пор. *кругляк* (1923 Геол 110) "вершина". У XX ст. засвідчено більше таких назв: *лисак* (Гр II 361, Геол 112, Бук 259), *лисяк* (Гр II 363) "оголений берег або вишина"; *мокряк* (Гр II 440, СУМ IV 783) діал. "мокре, болотисте місце"; *мокляк* (Гр II 439, СУМ IV 781, Он I 449) діал. "низина, залита водою; болотисте місце" (*моклий*); *пішак* (Гр III 189, Он II 77, ГуцГовМат 141) "стежка".

7. Назви відкритого простору, місцин на **-к(а)**, за нашими даними, функціонують в українській мові XIX – поч. XXI ст., проте такі похідні можна вважати і десубстантивами з формантами **-івк(а)**, **-анк(а)** та ін.: *гречківка* (Б-Н 106), *гречківка* (УмСп 180, Гр I 325, СУМ II 165); *крейдянка* (УмСп 456, Гр II 302) "місце, де видобувають крейду" (*крейдяний*); *булянка* (Гр I 110, Он I 75) "бульбисько" від *буляний* "картопляний"; *капустянка* (Гр II 219) "місце, з якого знято капусту"; *билянка* (Закр 40) "поле з-під кукурудзи" від *биляний* або *била* "стебло кукурудзи"; *бурачанка* (Закр 40), *бураченка* (ГуцГов 31) "поле, з якого зібрано буряки"; *кукурудзянка*, *курудзянка* (Закр 40), *кукурудзенка* (ГуцГов 103) "поле, з якого зібрали кукурудзу"; *тенгеричанка* (Закр 40) "поле з-під кукурудзи", співвідносно із *тенгериця* "кукурудза"; *пустка* (СУМ VIII 400) "незаселена, необроблена ділянка землі" тощо.

8. У новій українській мові кін. XVII – поч. XXI ст. активно творилися найменування відкритого простору, місцин за різними ознаками (розміром, конфігурацією, розташуванням), паралельно використовувалися давні

деад'єктиви на **-ин(а)**: *новина, цілина, верховина, рівнина* тощо [1, с. 79–80].

Джерела кін. XVII ст. фіксують кілька таких назв: *Буковина* (1680–1688 Хроніка 213) від *буковий*, пор. *буковина* (Ж 48, Гр I 109, Бук 41, Он I 75 та ін.) "буковий ліс"; *отчина* (1680 УЛ-17 173); *гущевина, гущявина* (XVII Тимч 634), *гущавина* (УмСп 166), *густвина* (1699 Тимч 632, Гр I 343) "густий ліс" (*гущавий*); *густина* (XVII Тимч 632), *гущина* (УмСп 166, СУМ II 201) "місце, де дуже густа рослинність". У XVIII ст. новотвори майже не трапляються: *чужина* (до 1729 УЛ-18 48, СУМ XI 379) "чужа земля, країна", пор. *чуджина* (Он II 376) "чужина" (*чуждий*). Обстежені пам'ятки XIX ст. засвідчують розвиток розгляданого лексико-словотвірного типу: *низмина* (Б-Н 245) "вологе, низьке місце" (*низменный*); *береговина* (Ж 24, СУМ I 158) "побережжя"; *площина* (Ж 661, СУМ VI 594) "площина, рівнина, майдан"; *паренина* (Ж 601, Гр III 96), *паровина* (Гр III 97) "поле, зоране на пар", *паринина* (Корзонюк 179) "незоране з весни поле для посіву озимини", можливо, від *парений, паровий*; *паленина* (УмСп 134, СУМ VI 24) "випалене місце". В українській мові XX – поч. XXI ст. кількість похідних із такою семантикою поступово збільшується: *луговина* (Гр II 379) "місце, де раніше була лука"; *низовина* (Гр II 563, СУМ V 411) "рівнинна частина суходолу, низька місцевість" (*низовий*); *озеревина* (Гр III 45) "висохле озеро; місце, де було озеро"; *мокрина* (1923 Геол 117, ГалЛем 436) "мокре місце, болото"; *старина* (Гр III 515) "старий ліс"; *талина* (СУМ X 27) розм. "шлях, на якому розтанув сніг", пор. *талина* (Арк II 191) "місце, на якому розтанув сніг"; *круговина* (СУМ IV 369) "ділянка якоїсь поверхні, формою схожа на коло"; *близина* (Саб 23); *далина* (209).

Іменники цього словотвірного типу в XIX–XXI ст. часто утворюються за допомогою похідних формантів **-чин(а), -щин(а)**: *далечина* (1837 РусДн 94, СУМ I 209); *батьківщина* (1856 ЗЮР I 80, СУМ I 112); *Славлянищини* (1837 РусДн IV), пор. *слов'янищина* (СУМ IX 374) заст. "слов'янські землі"; *Гетьманищина* (1856 ЗЮР 128), *гетьманищина* (УмСп 161, СУМ II 58) "напівофіційна назва території Лівобережної України, якою управляв гетьман"; *кацапищина* (УмСп 84) жартівливе або глумливе "Росія"; *пустовищина* (139);

цесарщина (18) "Австрія"; *височина* (Гр I 188, СУМ I 496) "висота; підвищена частина суші", пор. *вишина* (541) "те саме"; *вітцівщина* (СУМ I 690) діал. "батьківщина, рідний край" (*вітцівський*).

Суфікс **-овин(а)** спостерігається в словотвірній структурі іменників *таловина* (Гр IV 245, СУМ X 28) "проталина" (*талий*); *вохковина* (1923 Геол 84) "вогке місце"; *мокровина* (117) "болото; вологе місце".

9. Нечисленні назви місцин на **-иц(я)** трапляються в обстежених джерелах ХХ – поч. ХХІ ст., напр.: *палениця* (ГалЛем 446) "спалене поле" (*палений*); *планниця* (450) "планне (погане) поле"; *пустиця* (Гр III 501) "пустка"; *голиця* (1923 Геол 87) "вершина", пор. *голиця* (Он I 179) "гола, лиса, безлісна гора; місце, де не росте трава"; *кошаниця* (383) "місце, де косять траву" (*кошений*); *пісниця* (74) "неврожайна, пісна земля"; *голяниця* (182) "неврожайна земля".

10. Найменування відкритого простору, місцин на **-j(а)** за властивою їм ознакою документують джерела української мови кін. ХVІІ ст.: *привилле* (к. ХVІІ ТимчМат II 218), *привілля* (Саб 306, СУМ VII 574), *привіля* (Он II 136), рідко *призвілля* (СУМ VII 614) "широке, просторе місце, безмежний простір" (*привільний*). У ХVІІІ ст. кількість розглянутих похідних залишається невеликою: *жилля* (Сков I 217, Гр I 484) "заселене місце, місце, зайняте поселенням", можливо, від *жилий*, пор. *житов'я* (Гр I 486) "місце мешкання" (*житловий*). В українській мові ХІХ ст. спостережені такі похідні, як *верхів'я* (Б-Н 108, СУМ I 335) "верхня течія річки, а також місцевість, що прилягає до неї" (*верховий*); *затишье* (Б-Н 148) "місце, захищене від негоди; пристанище" (*затишний*). Понад 10 дериватів фіксують обстежені джерела ХХ – поч. ХХІ ст.: *голя* (ГалЛем 404, Гр I 307) "оголена вершина гори" (*голий*); *дозвілля* (Гр I 410) "привілля" (*дозвільний*); *низов'я* (Гр II 563, СУМ V 411) "гирлова частина ріки та місцевість, розташована навколо неї" (*низовий*); *прикордоння* (Саб 279) від *прикордонний*; *галя* (СУМ II 22) діал. "полонина" із неясною мотивацією, пов'язане із праслов'янським **galъ* "голий" (ЕСУМ I 455); *гуця* (Лис 62) "хащі, зарості" (*густий*); *пагарілле* (Арк II 21) "місце, де була пожежа" (*погорілий*).

В українських діалектах ХІХ – поч. ХХІ ст. трапляється кілька назв полів,

ділянок землі за найменуваннями рослин із подвійною мотивацією, тобто такі деривати можуть утворюватися як від прикметників, так і від іменників, напр.: *пшениченье* (Б-Н 307) "поле, з якого знято кукурудзу" від *пшеничний* < *пшениця*; *гречків'я* (Гр I 325), *грецков'є* (Лис 59), *грецкув'є* (59), *гречків'є* (Арк I 108) "поле, на якому росте або росла гречка" від *гречковий* < *гречка*; *просяння* (Лис 176) "поле, з якого знято просо" від *просяний* < *просо*; *бураків'є* (Арк I 37) "поле з-під буряків" від *буряковий* < *буряк*.

Таким чином, найменування відкритого простору, місцин за певними ознаками в українській мові кін. XVII ст. творилися за допомогою нульового суфікса (*пуца, суша, безвість*), **-ак** (*кругляк, мокряк, лисак*) та **-j(a)** (*привілля*), проте ці лексико-словотвірні типи не набули значного розвитку, більшою продуктивністю відзначився формант **-ин(а)** (*чужина, буковина*). У джерелах XIX ст. з'являються окремі похідні на **-ник** (*молодник*), **-ищ(е)** (*солонище*) та **-к(а)** (*гречківка*). У XX ст. функціонують поодинокі деривати із суфіксами **-ик** (*тупик, талик*) та **-иц(я)** (*голиця*).

В українській мові XIX ст. сформувалася семантична група назв полів, ділянок землі за найменуваннями рослин. У словотвірній структурі таких іменників використовується майже виключно суфікс **-иськ(о)** (*бобовисько, грибовисько*). У діалектах української мови XX ст. трапляється кілька похідних на **-j(a)** із зазначеною семантикою (*гречків'я, бураків'я*). Утім, ці деривати можна кваліфікувати і як десубстантиви із вторинними формантами **-овиськ(о), -ів'j(a)**.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Арк Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : [у 2 т.] / Г. Л. Аркушин. – Луцьк, 2000.
- Б-Н Білецький-Носенко П. Словник української мови / [підгот. до вид. В. В. Німчук] / П. Білецький-Носенко. – К., 1966. – 424 с.
- Бук Словник буковинських говірок / [за заг. ред. Н. В. Гуйванюк]. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.
- ГалЛем Верхратський І. Про говор галицьких лемків / І. Верхратський. –

Львів, 1902. – 480 с.

- Геол Тутковський Г. А. Словник геологічної термінології (Відтворення видання 1923 року) / Г. А. Тутковський. – К., 2008. – 172 с. – (Серія «Із словникової спадщини» Вип. 5).
- Гр Словарь української мови : у 4 т. / [упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко]. – К., 1907–1909.
- ГуцГов Гуцульські говірки : короткий словник / [відп. ред. Я. Закревська]. – Львів, 1997. – 232 с.
- ГуцГовМат Піпаш Ю. О. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Розсішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.
- ЕСУМ Етимологічний словник української мови : [в 7 т. / за ред. О. С. Мельничука] – К. : Наук. думка, 1982–1988. – Т. 1–5.
- Ж Желехівський Є. Малорусько-німецький словар : [у 2 т.] / Є. Желехівський, С. Недільський. – Львів, 1886. – 1117 с.
- Закр Закревська Я. В. Творення назв полів з-під сільськогосподарських культур / Я. В. Закревська // Українська діалектна морфологія. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 34–44.
- ЗЮР Записки Южной Руси / Издаль П. Кулишь : [у 2 т.]. – С-Петербургъ, 1856–1857.
- Корзонюк Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок / М. М. Корзонюк // Українська діалектна лексика : [зб. наук праць]. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 62–267.
- Лис Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 270 с.
- Он Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984.
- Пок Покальчук В. Ф. Спостереження над суфіксальним творенням іменників у надсарнських говірках на Волині / В. Ф. Покальчук // Українська діалектна морфологія. – К., 1969. – С. 52–57.

- РусДн Русалка Дністровая. (Фотокопія з вид. 1837 р.). – К., 1972.
- Саб Сабалдир Г. Практичний російсько-український словник / Г. Сабалдир. – К. : Видавниче тов-во «Час», 1926. – 436 с.
- СУМ Словник української мови : у 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
- Тимч Історичний словник українського язика / [за ред. Є. Тимченка]. – Харків–Київ : ДВУ, 1930–1932. – Т. 1. – XXIV, 937 с.
- ТимчМат Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. : [у 2 кн.]. / Є. Тимченко. – Київ – Нью-Йорк, 2002.
- УЛ-17 Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / [ред. О. В. Мишанич]. – К. : Наук. думка, 1987. – 608 с.
- УЛ-18 Українська література XVIII ст.: Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори. / [ред. І. О. Дзевєрін]. – К., 1983. – 696 с.
- УмСп Уманець М. Русско-украинский словарь / М. Уманець и А. Спилка. – Берлін: Українське слово, 1924. – 1149 с. – (Препринт / Додаток до «Зорі» 1893 року. – Львів : Друкарня Тов-ва імені Шевченка, 1893).
- Шило Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Г. Шило. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 288 с. – (Серія «Діалектологічна скриня»).

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоусенко П. І. Нариси з історії українського словотворення (суфікс *-ина*) / П. І. Білоусенко, В. В. Німчук. – Запоріжжя–Ялта–Київ, 2009. – 252 с.
2. Стовбур Л. М. Еволюція конфіксальної деривації іменника (форманти з матеріально не вираженим другим компонентом) : дис...канд.філол.наук : 10.02.01 / Любов Миколаївна Стовбур. – Запоріжжя, 2004. – 216 с.